

פתח־דבר

"הוא יצא בשקט מהדירה ואכל את עצמו מבפנים, כי ידע שהחיים שלו הרוסים, פשוט הרוסים, והוא אפילו לא ידע למדה."

כך מסתיים סיפורה של אורלי קסטל־בלום "לא רחוק ממרכז העיר" שבו מתוארים שלל פרטים יומיומיים בחייו של אבישי, אדם שזה עתה נישא, מבלי שהוא יודע מה באמת קורה לו ומה הוא מרגיש. בתיאור הספר ישנה התייחסות לכך כי "אל מול הכאב הפנימי... הדמויות הן כמו שוות־נפש באופן קיצוני... הן טרודות בהסטה מתמדת של המוקד שלהן לפעילויות ולתגובות אחרות, בעניינים יותר מינוריים. הן מתמכרות להתנהגויות קלישָאיות ואוטומטיות, לבנאליות של היומיום"².

ואכן, הפער בין הבחירות הממשיות של הדמויות בספר כיצד לנהוג ומה לעשות לבין המצוקה הרוחשת בפנים מיטיב להמחיש את האופן שבו אנשים הם לעיתים זרים לעצמם, מנוכרים לעולמם הפנימי, אבודים וחסרים מצפן שיכוון אותם איך להתוות את הנתיב מתוך הנפש פנימה החוצה אל העולם, ובחזרה.

אלא שלמרבה הצער סיטואציה זו כלל אינה בדיונית ואף לא נדירה. אנשים רבים מנהלים את חייהם, לעיתים בקדחתנות רבה,

מבלי לדעת מה הם מרגישים או מתוך אילו סיבות הם פועלים. בחירות שגויות החוזרות על עצמן שוב ושוב במהלך החיים מבלי שהאדם מבין איך הוא נופל בכל פעם מחדש לאותן המלכודות: אהבות מייסרות ובלתי אפשריות הנתפסות על ידי האישה המאוהבת או הגבר המאוהב כבלתי ניתנות להסבר, התמכרויות וקשיים ביחסים עם הזולת הם רק מקצת מן המקרים אשר מהווים דוגמה לאופן שבו אנשים עשויים להיות בלתי מובנים לעצמם. לעיתים, כשרמת המצוקה נעשית קשה מדי, הם פונים לטיפול מבלי לדעת מה הם מקורות הסבל שלהם. זרות זו אינה רק עניין של מנגנוני הכחשה או הדחקה, כפי שנוסחו על ידי פרויד. זרות זו היא בין היתר פועל יוצא של העובדה כי נפש האדם בנויה מכמה מישורים, אשר לכל אחד מהם שפה משלו. שפת הנפש, המורכבת למעשה מכמה שפות שונות, שונה מהשפה המילולית המדוברת, אף כי היא מסוגלת לתרגם לעצמה גם מילים ולעיתים אף לשים את עצמה במילים.

בסדרת ההרצאות המופיעות בספרו 'מלאכת השיר' עוסק בורחס בתמיהה באשר לאופן שבו מילים שעוסקות בעניינים טריוויאליים של חיי היום-יום, הופכות בידי המשורר למילים שאותן הוא מכנה "מאגיות"³. ב"מילים מאגיות" מתכוון בורחס לכך שהמילים של השירה טעונות רגש: הרגש מחיה את המילים כך שנוצרת חוויית קיום שונה. אבל המילים, כך מדמה לעצמו בורחס, היו מלכתחילה מילים מאגיות - מילים טעונות רגש וקסם. הן לא סימנו הוראות מופשטות אלא הוראות קונקרטיות, מוחשיות. ההיסטוריה האטימולוגית יכולה להדגים זאת ביחס למילים רבות: המילה "משמים" (dreary) פירושה פעם היה "מוכתם בדם". המילה "שמח" (glad) היתה פעם "ממורק" והמילה "איום" (threat) היתה פעם "המון זועם". המילים העתיקות היו ציוריות יותר ולכן טעונות יותר ברגש - חיות יותר. למילים העתיקות היתה גם עוצמה אחרת. המילה bunor שימשה פעם גם לכינוי הרעם וגם כשם של אל, ועבור האנשים שדיברו וחשבו בשפה זו, הרעם היה אירוע מוחשי ומאגי

כאחד - האל שמתגלגל בשמיים. השירה, אומר בורחס, "משיבה את השפה למקורותיה הראשונים" - לרגש ולמאגיה.⁴ תיאור זה ממחיש את היחסים המורכבים והמשתנים בין השפה הנפשית החווייתית, ואולי אף הראשונית, לבין זו המילולית אשר נהוג לכנותה כיום "מופשטת".

המרחב הנפשי שממנו שואב המשורר את יכולתו להטעין את המילים ברגש ובמאגיה הוא אותו מרחב שעליו מספרים המיתוסים ומעשיות העם, ושממנו נובעים החלומות, הסמלים, האמנות בכלל ותוצרים אמנותיים נוספים אשר קשורים לנפש האנושית. פרויד קרא למרחב זה ה"לא־מודע", יונג כינה אותו בשם "הלא־מודע הקולקטיבי והאישי" ולאקאן טען שהוא מובנה בשפה. זהו המרחב הנפשי שאליו מכוון הטיפול הנפשי (הפסיכואנליטי והפסיכודינמי). השפה של מרחב זה שונה מכל שפה מוכרת. זו שפה לא מילולית, שמארגנת את ההתנסויות והרשמים הנפשיים על בסיס האופן שבו הם נחוים. בספר זה יהיה אפשר לגעת רק בחלק ממאפייני שפה זו, בעיקר אלה שקושרים אותה לשפת הדיבור והמילים באמצעות מטבעות לשון.

כדי לפענח את המילים הנחבאות בתוך סימפטומים שונים, ולחלופין כדי לזהות תחושות ורגשות, יש להבין את שפת הנפש ואת היחסים המתנהלים בה בין רמות שונות: אלו המכונות "ראשוניות", אשר נשלטות על ידי מערכת התחושות הגופניות והחושים, שהן בעיקרן לא מודעות, והרמות הגבוהות יותר, שהן מילוליות ביסודן. אף כי הפסיכואנליזה הצמיחה מתוכה תיאוריות שונות בנוגע ללא מודע ולשפה, ישנם כמה מאפיינים משותפים שניתן להצביע עליהם, בעיקר בנוגע לשתי התפיסות שעיצבו באופן ניכר את התפתחות השיח על אודות הלא־מודע: תפיסתו של פרויד ותפיסתו של יונג. שתי התפיסות חולקות עמדה בסיסית דומה בנוגע למבנה הנפשי ומזהות בנפש שתי צורות ארגון שונות של מידע: רמה ראשונית ובסיסית, ורמה מילולית, מופשטת יותר. הרמה הראשונית דומה יותר לנפש החייתית. רמה זו מונעת על ידי דחפים, יצרים

ואינסטינקטים, ומקור המידע שלה הוא החושים. מאוחר יותר הציעו הוגים שונים כמה גישות להבנת היחסים בין הרמות הגופניות לרמות המילוליות של הנפש, וחלקן יוצגו במהלך הדיונים השונים של הספר כדרך להדגים את מורכבות הנושא והשלכותיו הקליניות והתיאורטיות.

מטרת הספר היא לספק היכרות ראשונית עם הרבדים השונים של שפת הנפש והאופן שבו הם באים לידי ביטוי במצבים מעוררי מצוקה המובילים אנשים לחפש עזרה. באמצעות הצגתם של שלושה-עשר מקרים יידונו אפשרויות שונות של הבנת השפה של הנפש, הדרך להגיע אל הרבדים הלא-מילוליים באמצעות השיח הטיפולי, שמתרחש במילים, והדרך ללמוד על אותם רבדים מתוך מגוון ההתנהגויות והסימפטומים שמציג אדם. אף כי שלושה-עשר מקרים אלה אינם תיאורים מדויקים (כל מקרה מורכב מקולאז' של כמה מקרים שונים), הם ממחישים סוגיות אמיתיות הקשורות בתהליכים טיפוליים ובמפגשים בין מטפלים למטופלים באופן שבו ניתן להבין סימפטומים שונים, כמו גם את דרכי ההתערבות האפשריות. מכיוון שמדובר בתהליך מתמיד של תרגום חוויות שאינן מילוליות למילים, במקביל להאזנה לדברים הנאמרים במילים תוך ניסיון להתחקות אחר האופן שבו מהדהדות מילים אלו חוויות ראשוניות, הצגת המקרים בספר אורגנה כך שתקל את ההבנה של כל אחד מהכיוונים הללו בנפרד. באופן ספציפי יותר, הספר מאורגן סביב שלושה צירים מרכזיים: הציר הראשון עוסק במקומם הייחודי של מטבעות לשון בשפת הנפש, וביכולת שלהם לגשר בין חוויות ראשוניות-גופניות לבין השפה המילולית. החייאתם של מטבעות לשון ברמה ההתנהגותית (לדוגמה, גבר המתקשה להירדם בלילה כדי לא "להירדם בשמירה" במובן המטפורי של המילה) מסייעת ללמוד על הקשר בין רבדים קונקרטיים לסימבוליים בתודעה האנושית. זיהוי מטבע הלשון אשר נחבא מאחורי התנהגות, סימפטום או חלום, מודגם בשער הראשון של הספר באמצעות

מקרים שונים שבהם חוויה מחביאה שפה, ושפה מנכיחה חוויה. לעיתים, החוויה ה"נחבאת" בתוך השפה היא כה חמקמקה ולא מודעת, שכדי לפענח אותה אין די בידע תיאורטי, כשם שאין די בפירוש אינטלקטואלי מילולי כדי להגיע אליה ולגעת בה. לשם כך נעשה בטיפול פעמים רבות שימוש במנגנונים שבהם הדמויות המטפלות נעזרות בחומרים הלקוחים מהלא־מודע שלהן, או ליתר דיוק: בערוצים הלא־מילוליים, הראשוניים, כדי לדעת משהו על ההתנסויות הפועלות ברמה זו אצל האנשים שבהם הן מטפלות ואשר את נפשותיהם הן מבקשות להכיר. זהו הציר השני של הספר, העוסק במעבר המקביל מחוויה לשפה. תוך התבססות על גישות התייחסותיות ובין־סובייקטיביות, מדגימים מגוון המקרים המתוארים בספר אופנים שונים שבהם נעשה שימוש "אובייקטיבי" או ליתר דיוק שימוש מלומד בחוויות סובייקטיביות (ובכללן תחושות, רגשות ואסוציאציות) של המטפלת. גישה זו מוצגת בעיקר בשער השני של הספר. לבסוף, הציר השלישי בספר קשור במעמדה הייחודי של הספרות הפרוזאית בנפש האדם, הן מבחינת האופן שבו בכוחה לתאר, לשקף ולהדהד מצבים נפשיים, והן מבחינת האיכות הטיפולית שיש לתוצרי הספרות עבור האדם. מקרים טיפוליים רבים בספר מתוארים תוך שימוש בתוצרי ספרות יפה וספרות עממית. לעיתים הדמויות הספרותיות, הפועלות במישור הבדיון הפואטי, משמשות כדי להדגים סיטואציות ומהלכים נפשיים, ולעיתים העניין החשוב הוא עצם קיומו של המרחב הבדיוני ככזה העומד ביחסים מורכבים עם המרחב המציאותי שבו פועלים בני־האדם. שפתו הייחודית של הטקסט הספרותי והאיכויות המאפיינות אותו נותנות ביטוי לחוויות עמוקות ומכריעות בחיי הנפש באופן שאינו מבקש לספק הסבר, אלא רק להציע הדהוד ושיקוף של נפש האדם. הנפש מבקשת לעצמה ערוצי ביטוי, וחותרת ללא הרף לצמצום הפער שעליו הצביע פרויד כבר עם ראשית ניסוח ההגות הפסיכואנליטית - בין מאויים, תשוקות ומשאלות, לבין האפשרויות הריאליות, בנות ההגשמה, במישור הפרטי היומיומי.

שלושת הציירים המנחים בספר הם חלק מהמהלך הסבוך המבקש למצוא דרכי גישור בין שתי השפות - הראשונית והמילולית. גשר זה מסייע לנו להיות בקשר עם עצמנו ולהתאים את הבחירות שאנו עושים בחיי היומיום למשאלות הפנימיות, או לכל הפחות לדעת משהו על הפשרות שאנו נאלצים לעיתים לעשות. לו ידע אבישי, גיבור הסיפור "לא רחוק ממרכז העיר", מדוע חייו הרוסים, אולי היה יכול לנהוג אחרת מהאופן התלוש שבו הוא מנהל את חייו. אולם עבורנו, הקוראים, האפשרות לפגוש תלישות זו במרחב הספרותי מבלי לבאר אותה או לפתור אותה, מאפשרת מפגש עם מצב נפשי במלוא הווייתו הגולמית, אולי כזה שבכוחו לגעת בנפש פנימה.

פרק רביעי

מילים בטיפול

“...אולי אתה יודע מה צורה יש לו לציר הצפוני?
...שכחתי כנראה, אף-על-פי שפעם ידעתי.
אפשר זה מין ציר התקוע באדמה, כמו מוט. מה דעתך?”
(א”א מילן).

אחד האתגרים בטיפול הפסיכולוגי הוא להגיע באמצעות המילים אל חוויות ראשוניות, רגשיות וחושיות. איך נצליח בעזרת השפה המילולית לגעת באותם רבדים מוקדמים, קדם-שפתיים של הנפש, שלא קודדו באמצעות מילים? ואיך תצליח הנפש ה”ראשונית” לשים עצמה בתוך המילים ולספר על מה שקורה לה כיום? נראה כי כל טיפול נותן תשובה משלו לשאלות אלה.

לפני כמה שנים הגיעה אלי לטיפול נערה בראשית גיל ההתבגרות. היא היתה עולה חדשה שהגיעה עם משפחתה מארצות-הברית לישראל. באותה תקופה היא היתה במשבר רגשי וחברתי שפקד אותה בעת, ואולי מפני, שהיתה בגיל מורכב ובסיטואציה מורכבת. הוריה טענו כי “היא זקוקה לחיזוקים בשל המעבר”. אולם די מהר התבהר כי הקושי שלה עמוק הרבה יותר. כשהיתה נכנסת אל חדר

* “פו הדב”, המסע לציר הצפוני, הוצאת מחברות לספרות.

הטיפולים היתה שולחת לעברי מבט לא ממוקד, ספק רואה אותי ספק מתעלמת מנוכחותי, כאילו הייתי גוף זר בשדה הראייה שלה שיש להסתגל אליו או להיפטר ממנו. בהמשך למדתי על מורכבות הנוכחות שלי עבורה, אך באותו זמן, ולאורך כמה פגישות, הרגשתי שאני מתקשה להבין את עולמה. ביני לבין עצמי תהיתי מה הן החוויות שאפיינו את חייה, מי עוד מלבדי התקשה להבין אותה ואיך זה מרגיש להיות "קשה להבנה".

היא ציינה שקשה לה לבטא את עצמה בעברית. הצעתי שתדבר באנגלית, ובכלל - שתשתמש בשפה בכל דרך שהיא מוצאת לנכון. אולם היה ברור כי הקושי למצוא את השפה אינו רק עניין שקשור בשפה המילולית, אלא חוויה עמוקה יותר של מציאת שפה רגשית. תהיתי אם כשהיא אומרת לי שקשה לה לדבר בעברית היא מזכירה לי שקשה לה לבטא עצמה בשפה הנהוגה "כאן" בארץ, שהרי היא שייכת ל"שם". אפשר כי באמירה זו התייחסה לכך כי קשה לה לבטא עצמה ב"שפה שלי", שפת הנפש.

בספרה 'תהום שפה' כותבת דנה אמיר על הוריאציות השונות של השפה הנפשית ועל אופני הביטוי שלהן בתוך המבנה הנפשי והשיח הבין-אישי. היא כותבת על מטופלים אשר אינם מצליחים לכוון שפה נפשית, שכוללת דימויים וסמלים מופשטים, אלא שפה קונקרטית בלבד.⁵⁸ נראה כי דברים אלה רלוונטיים לתהליך הטיפולי המתואר כאן.

אחד הדברים שחזרו על עצמם בפגישותיי עם המטופלת, היה התייחסות להיבטים שונים בנוכחות הגופנית שלי. בשלב מסוים הפסיקה להסיט את מבטה ממני, ובמקום זאת החלה לנעוץ מבטים. היא הרבתה להתייחס ללבוש שלי, למראה שלי, שמה לב לכל פרט - לנעליים, לתיק - ואף הגיבה. "נעליים חדשות?" היתה שואלת. או: "האם את אוהבת ללבוש שמלות?"

אף כי היו אלה לכאורה מה שנקרא "רגעים שמחוץ לטיפול", לפחות מבחינת האופן שבו היא התייחסה אל הדברים, ולא עסקנו בנושאים שעליהם היתה אמורה לדבר כביכול, דווקא ברגעים אלו

הרגשתי שהיא חיה ונוכחת בחדר וחשתי גם את עצמי חיה ונוכחת יחד איתה, במבטה. זה היה המרחב שבו שהינו - בין תחושות זרות וניכור לבין התייחסויות קונקרטיות לכאורה לנוכחותי הפיזית. בשלב זה הסתפקתי בציון העובדה שהיא שמה לב לפרטים הקשורים בהופעה שלי. גם אני, בתגובה, התעניינתי בלבושה, באופן שבו היא מסדרת את שערה ובצורת הופעתה. כך למשל, סיקרנה אותי העובדה שאף שהיא, לדבריה, "לא אוהבת ורוד", היא מגיעה כמעט תמיד לבושה בצבע הזה. הערתי שזה מעניין בעיניי. שאולי יש דברים מסוימים שאנחנו אומרים שלא תמיד מתאימים למה שאנחנו עושים.

בתום אחת הפגישות היא נעמדה ליד הדלת והתקשתה להיפרד. לפתע פנתה אלי בטון שהרגשתי שהוא מיוחד עבורה, נובע מתוך רגע חדש ואולי אפילו מפתיע בחוויה הפנימית שלה, ושאלה אותי: "רוית, איזה מטר את?"

הפנייה הישירה אלי, תוך ציון שמי, היתה סוג חדש של מבע בתוך השיח בינינו. על פניו, נראה כי התכוונה לשאול מה הגובה שלי. האם אני מטר שישים? האם אני מטר שבעים? איזה מין מטר אני? הייתי רגילה לכך שהיא עושה שימוש בנתונים הפיזיים שלי כדי לארגן לעצמה את דמותי, לאפשר לי מקום בעולמה, להפנים משהו ממני. לצד הניסיונות להבין את השאלה, אני נוטה במצבים כאלה פשוט לענות.

עם זאת, באותו רגע היה ברור כי השאלה נוגעת ברובד נוסף בחוויה, פנימי מאוד. התחביר הלא-תקין של המשפט "איזה מטר את" מזמין לחשוב כי כך מדברת בעברית עילגת נערה שהיא עולה חדשה. אבל דווקא החריגה מהתחביר התקין הזמינה אל הזירה חוויה רגשית חזקה מאוד שהמילים לא כולאות אותה, לא מקבעות אותה בתוך מסגרת חברתית מחייבת: התנועה בין השפות והמעברים שאותה נערה יצרה בפגישות, לא נחוו באותו רגע כמגבלה, אלא דווקא כאפשרות, כפתח שדרכו אפשר להגיע למקומות נסתרים יותר בנפש. דנה אמיר טוענת כי "אי כינון

השפה היא לא רק הדרך היחידה למנוע את המגע עם הדברים, אלא גם הדרך היחידה לשמרם.³⁹ המשחק שנוצר בין העברית לאנגלית פתח עבורנו דרך למרחב בין חוויות. חשבתי על כך שאולי כשהיא שואלת אותי "איזה מטר את?" היא בעצם שואלת אותי:

What's the matter?

עמדנו ליד הדלת, הסתכלנו זו בזו, מודדות זו את זו במבטנו. אמרתי לה מה הגובה שלי (לפחות כפי שהוא זכור לי מהפעם האחרונה שבה מדדתי אותו). ולאחר מכן, מתוך תחושה פנימית ובאופן שלכאורה לא ניתן להסבר מבחינה רציונלית, הוספתי:

And what's the matter with you?

היא חשבה ואמרה: I'm not sure. Something is bothering me. ואז הוסיפה: והגובה שלי הוא מטר וחמישים ושלושה סנטימטר. ההיענות הטבעית שלה לשאלה שלי העידה על אופן מעורבותו של הגוף ביצירת השפה, על הצורך בהיכרות עם הגוף שלי, עם ממדי הקיום שלי, כדי שיהיה אפשר ליצור קשר - קשר רגשי - ומתוכו שפה רגשית שבאמצעותה אפשר לזהות ואף לומר כי Something is bothering her.

דנה אמיר מציגה את תנאי האפשרות ליצירתה של שפה חיה, "המעניקה לַפְּנִים גודל סופי ועם זאת משמרת את נצחיותו... שפה חיה המחוללת שינוי ולא רק מתארת שינוי, המייצרת אמת ולא רק מבטאת אמת." היא טוענת שהדיון במה שהיא מכנה "מתקפות על כינון שפה" אינו יכול להימנע מהתייחסות לשפתה הרגשית של האם, ולמשמעותה כתשתית לכינונה של שפה: האם שפת האם היא שפה שמאפשרת לדעת את הפנים, או רודפת אותו ומתנכרת לך?⁴⁰

במקרה של אותה נערה נראה כי הקושי שהוצג על ידי ההורים כקושי שפתי או לשוני שנובע מה"הסתגלות למעבר לישראל", מייצג קושי עמוק יותר ביכולת להידבר, להרגיש מובנת. הרגע שבו עמדנו על מפתן החדר והבטנו זו בזו היה רגע של מבט. אותו מבט מתבונן, המאפשר לחלץ מתוכו שפה שבכוחה לתאר, באותה

מילה, חוויה רגשית (matter) ונוכחות פיזית שניתנת למדידה במבט (מטר). זה היה מבט שאינו חודרני ואינו מתעלם, אלא כזה שמאחה את הפערים בחוויה ושוזר, באמצעות המילה, את קווי המתאר של הגוף עם פנימיות הנפש. באנגלית, המשפט *I see what you mean*, משמעו בתרגום בלתי מילולי: "אני מבינה את כוונתך", ובאופן מילולי: "אני רואה את כוונתך". כלומר - לראות משמעו להבין (גם בעברית אנו נוטים להשתמש בביטוי זה). בעקבות אותו מאורע שבו נמצאה לנו יחידת המדידה שמודדת הן את גבולות הגוף והן את עומק הרגש, התחלנו לפתח לעצמנו שפה משלנו. כך למשל, באחת הפעמים סיפרה כי לקח לה זמן להבין שכשחבריה בבית הספר פונים אליה בשאלה "שו?" הם למעשה משתמשים בסלנג הלקוח מהשפה הערבית כדי לשאול מה נשמע. היא אמרה: "זה מוזר, הרי שו זו נעל". מייד היא תירגמה את הלמידה החדשה הזו לשפה שלנו, הצביעה על הנעליים שלי ושאלה: "שו?" אמרתי לה ששלומי טוב, ולא, הנעליים לא חדשות, אבל אני אוהבת אותן. צחקנו.

רבות נכתב על מקומה של המטפורה בהוויה הנפשית, ועל היחסים בין השפה לגוף. תרומה לשאלה זו הגיעה לא רק מהשדה הפסיכואנליטי, אלא גם מתחומי הפילוסופיה והאנתרופולוגיה. לאקוף וג'ונסון עוסקים בזיקה הקיימת בין עולמנו הסובייקטיבי, כפי שהלשון מבטאת אותו, לבין התשתית הביולוגית-אנושית שלנו, שהיא תולדת האבולוציה. טענתם היא כי רוב רובה של שפתנו האנושית היא מטפורית ונשענת על דימויים שמקורם בחוויית המגע החושי-תנועתי של האדם עם סביבתו האנושית והחומרית. ברמות השונות של מגע זה מתרחשים תהליכי קטגוריוזיציה - תהליכי תפיסה, מיון, ארגון ועיבוד - שרובם נמצאים מחוץ לתחום התודעה ואינם נגישים לה. במטפורות נפגשים הקונקרטי והמופשט, החושני, הדמיוני, האסתטי והרגשי.⁴¹

מובן שלחוויה של הגוף בתוך העולם יש מקום מרכזי בעניין זה. לשם המחשה, אביא סיפור שסיפרה לי מטופלת: כשבנה היה קטן, לקחה אותו לטקס של קרוב משפחה שסיים מסלול של אחת

היחידות המובחרות בצה"ל. כחלק מהטקס, הוזמנו מפקד הבסיס ומפקד החיל לשאת דברים. בשעה שהשתרר שקט בקהל, אשר ציפה בדריכות לשמוע את הנאומים של המפקדים, נשמע קולו של בנה הקטן, שתהה בקול רם כיצד זה שמפקד הבסיס גבוה יותר ממפקד החיל. הדבר גרם למבוכה ושעשוע גם יחד. הרעיון שעל פי תפיסתו של בנה הקטן מפקד החיל הוא קצין "גבוה" יותר מאשר מפקד הבסיס, שאמור להימצא "תחתיו" בהיררכייה הצבאית, הוא המרכזי בסיפור זה. כשהחוויה הפיזית לא תואמת את המצב הקיומי, הנפש הילדית מייד מבחינה בפרדוקס. לא בכדי מתחרים ילדים זה בזה "מי גבוה יותר", שהרי בשפת הנפש הילדית להיות גבוה יותר משמעו להיות מדורג במקום טוב יותר בהיררכיית המין האנושי. כבר בשלבים מוקדמים מאוד בחיים נחשף הפרט לתחושות וחוויות שקשורות למיקומו במרחב. החוויה כי עצמים ודמויות שסביבנו הם גבוהים או נמוכים יותר מאיתנו, ניתנים להשגה או בלתי ניתנים להשגה, ניתנים לחדירה או בלתי ניתנים לחדירה ובעיקר נתונים להשפעתנו או שאינם נתונים להשפעתנו, היא מרכזית בכינון חוויית העצמי. במחקר על ההיבטים הקוגניטיביים של מטפורות התייחסו לאקוף וג'ונסון למרכזיות תפיסת היחסיות של האדם ביצירת מטפורות. מושגים כגון "גבוה" ו"נמוך", "ארוך" ו"קצר", "עבה" ו"דק", אשר לקוחים מהחוויה הגופנית ומהתפיסה של האדם את עצמו במרחב, מתפקדים בתוך ביטויים מטפוריים כדי לתאר מצבים שונים בחיים.

בהקשר של הטיפול באותה נערה, נראה כי בטרם היתה יכולה להתחבר לרגשותיה ולבטא אותם, היתה צריכה להתחבר להיבטים ראשוניים יותר בחוויה. השאלות הרבות שלה שעסקו בגוף שלי, בפרטי הלבוש שלי ובשאר דברים בנוכחותי הפיזית, היו עדות לכך. ביצירה המופתית 'אליס בארץ הפלאות' מספרת אליס למלכת הקלפים כי דרכה אבדה לה ביער. המלכה הנדהמת משיבה ברוב זעם: מה זאת אומרת אבדה לך דרכך? הרי כל הדרכים כאן שייכות למלכה! המלכה מפרשת באופן קונקרטי את הדרך שאבדה לאליס.

צורת החשיבה שלה לא כוללת מרחב לביטויים מטפוריים כמו "דרך חיים". עבורה כל דרך היא טריטוריה פיזית או גיאוגרפית, שיכולה להשתייך לאדם אחד בלבד. כדי לחלוק יחד חוויה או דרך נדרשת איכות נוספת. היחסים בין המלכה לאליס מדגימים מה חסר לאותה דרך ביער כדי שתוכל להפוך ל"דרך חיים" או ל"דרך" כמרחב נפשי, מטפורי, שבו אפשר "להתקדם", "לנוע", למצוא "כיוון": היעדר היכולת של המלכה להידבר עם אליס באופן רגשי, להתייחס גם לרבדים מופשטים של השיח, מונע מאליס שותפה חיונית לכינון שפה רגשית ולתנועה בין מרחבים קונקרטיים וסימבוליים. היא נשארת אבודה ביער שבו כל הדרכים הן רק של הוד רוממותה!

מקרה אחר שאזכיר כאן קשור בנערה אחרת, אשר ידעה לדווח באופן גלוי על יחסיה הקשים עם אמה, שהיו מאופיינים בעימותים אלימים ובתחושה בסיסית ותמידית שאמה לא מסוגלת להבין אותה. בתוך כך, היו דברים רבים שהנערה נאלצה להסתיר מפני אמה. היא נשאה בתוכה תחושת סכנה תמידית, שכן לא היה מי שיסייע לה ויגן עליה מפני חוויות שבהן הסתכנה, ובכללן יחסים מסוכנים עם גברים, טרמפים באישון ליל ועוד. מצד שני, היא חששה שאם אמה תגלה את הדברים היא תמרר את חייה ותכלא אותה בביתה. בתוך המרחב הצפוף הזה הרגשתי שקשה לי מאוד להתנהל, שכן גם אני הייתי מוטרדת מהחוויות שבהן התנסתה הנערה ואשר על חלקן היתה מוטלת עלי חובת דיווח. עם זאת, איך יכולתי, לצד נקיטה של פעולות שומרות, לסייע לה למצוא בעצמה את דרכה?

אחד הדברים המעניינים שקרו בטיפול היה מעין טקס שחזר על עצמו בתחילת הפגישות. הייתי מכינה לעצמי קפה, ושואלת אם אף היא מעוניינת לשתות. לאחר שהגיבה בחיוב, הייתי שואלת אותה איך היא ממתיקה. כתגובה היא היתה מחייכת. לאחר כמה פעמים שאלתי אותה לפשר החיוך. היא אמרה שהיא אוהבת את המילה "ממתיקה". בהמשך אף גילתה כי רק בגלל זה היא אומרת שהיא רוצה קפה. כדי שאשאל אותה איך היא ממתיקה.

ואילו אני הרגשתי באותם רגעים שכשהיא מגלה לי את זה היא ממתיקה סוד. רק כך גיליתי כמה היו הסודות שלה מתוקים. מתוקים יותר מהמציאות המרה. דרכם התאפשרה לה חוויית עצמיות שלא נדרסה על ידי מה שהיא חוותה כעולמה השיפוטי של האם, שלא השאיר לה די מרחב לצמוח בתוכו. חשוב כמובן להעיר כי אין זה הכרח שמדובר באם רעה מכל בחינה שהיא. אלא שמפאת קשיים שונים, אם זו התקשתה להבין את עולמה של בתה.

הוגים רבים התייחסו לשאלת השפה והסובייקט. לאקאן טען כי העובדה שמדברים על משהו גורמת לו להתחיל להתקיים ברמה של השפה ולהיעלם ברמה של המציאות, של הדבר עצמו. כלומר, הדבר הופך לייצוג. לאחר מכן, אם אנו נתקלים באותו דבר במציאות, הוא לעולם לא יהיה דומה למה שעליו דיברנו. במובן זה השפה מוחקת את הדבר, או כמו שאמר לאקאן בעקבות היידגר: "המילה היא המוות של הדבר."⁴² אך ההתנסויות המתוארות בספר זה מדגימות דווקא מצבים שבהם יש בכוחה של השפה להדהד מצבים ראשוניים. מחד, היא מתרחקת מהרמה הראשונית הגופנית, ומאידך ביטויים שפתיים מסוימים, שהם אחוזים בגוף, הם דרכה של השפה לדבר את הגוף. אלה יחסים חמקמקים שמקיימים תנועה מתמדת בין רמות שונות של חוויה. תפיסת השפה כמוחקת את הדברים עצמם עשויה אולי להאיר באור נוסף את מתיקות הסודות של אותה נערה, מתיקות הדברים שהדיבור אינו יפה להם.

על פי לאקאן, השפה כשרשרת מסמנים* מתחילה בהיעדר הדברים עצמם, כשכל מילה מצביעה תמיד על היעדרו של המסומן. בכך היא קשורה בחוויית הגעגוע. לשפה יש תפקיד מאניש, אך לאור העובדה שהיא מסמלת היא בעלת תפקיד ממית, משום שמרגע שבו ניתן

* לאקאן עושה שימוש במונח 'שרשרת מסמנים' בהתייחסו אל השפה ואל העולם שאותו היא מתארת, בהתבססו על המודל הלשוני של פרוינד דה'סוסיר. התיאוריה של לאקאן מורכבת, ולכן אסתפק באמירה כי השפה, מעצם היותה מרחב סימבולי, היא מסמנת בכך שהיא מציבה מילים במקום דברים, ולכן השפה מתחילה בהיעדר הדברים עצמם.

לדבר שם - הוא חדל להתקיים. המערך המילולי, מעצם היותו מיוסד על הבדלים בין מסמנים למסומנים, הוא מערך מחלק ומבדיל: הוא היעדרו של המצב שאין בו הבחנות והבדלים, מצב המתאפשר בתוך הקשר הראשוני, נטול הדיפרנציאציה, של התינוק עם האם. האם מזוהה עם השלבים הטרום מילוליים בהתפתחות הסובייקט, ושלב מרכזי בתהליך הפרידה ממנה מכונה על ידי לאקאן "שלב המראה": בשלב זה גוף האם ומִפְטָה מהווים מעין מראה עבור התינוק. שלב זה מתאפיין באשליות של אחדות, ייחוד ושלמות, המכונות על ידי לאקאן "הדמיוני", ומכילות תמיד תהליך הזדהות עם הזולת או עם מושא תשוקתו. שלב מרכזי נוסף בתהליך הפרידה מהאם מכונה על ידי לאקאן "הסמלי", והוא מסומל על ידי האב או "שם האב". בשלב זה חודרת הלשון לעולמו של הפרט, הנחנך אל תוך סדר לשוני-חברתי. הכניסה אל הרשות הסמלית כרוכה בהתפכחות מהאשליות של ה"דמיוני" ובניתוק מהמעמד הבלעדי אצל האם, ומתוך כך נתפסת בעיני לאקאן כסירוס, כשהמילים הן בחזקת רציחתם של הדברים עצמם. אלא שהדוגמאות המוצגות לאורך הספר עשויות להבהיר דווקא משהו מהתוספת המאוחרת בהוראתו של לאקאן, שבה ציין כי נוסף על ההיבט המחריב של השפה יש לה גם פן חומרי, ממשי ומתענג. הוא הדגיש את הגרעין הממשי של הסימפטום, שעטוף במשמעות הסמלית, זה שאינו ניתן לפירוש ומפיק עונג מן הסבל. בתקופה זו חוזר לאקאן לפתח את מושג הסימן. הגדרת מושג המסמן השתנתה, והמסמן נתפס כסימן עבור מסמן אחר, כלומר כְּמָה שמצביע על הוויה, ולא על היעדר. הסימפטום, בהקשר זה, נתפס כדיבור מושתק שיש לשחררו. דיבור זה תמיד קשור ביחסים עם הזולת, כיוון שלא ייתכן דיבור ללא האחר. בהתייחסה להגות של לאקאן כותבת רות גולן: "המטפל מתייחס לשפת הפציינט כאל שפה זרה, ומתחת למסמן דיכאון הוא מעמיד את הנעלם - את X. מטפל שכבר יודע על דיכאון מתוך לימוד ומתוך ניסיונו עם פציינטים אחרים, הוא למעשה מטפל שאינו מקשיב, שכן המילה הופכת אצלו לאובייקט שמשמעותו מקובעת."⁴³

ואכן, נראה כי טיפול הוא לא רק מסע להכרת השפה של הפציינט, אלא גם ליצירה של שפה משותפת, כזו שמכילה בתוכה תנועה בין רבדים קונקרטיים ומופשטים באופן שיש בכוחו להדהד חוויות ראשוניות.

האפשרות לסייע לאותה נערה אשר הגיעה אלי לטיפול להרגיש פחות בודדה בעולם, היתה קשורה באפשרות ליצור שפה משותפת, שהיא לא רק שפה תקנית אינפורמטיבית, אלא שפה חיה, שיש בכוחה לדבר את הנפש ולהידבר עם הזולת. התהליך שבו למדתי את שפתה, ובמקביל היא למדה את שפתי, ושתינו למדנו יחד את השפה המשותפת שלנו, היה תהליך של יצירת קשר חי ומחיה, אשר באמצעותו התאפשרה חוויה של חיוניות בטיפול - ומחוצה לו.